

Nefs-i Mutma'inne Ayetine Yeni Bir Yaklaşım

MURAT SÜLÜN

DOÇ. DR., MARMARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

muratsulun@hotmail.com

Özet

Makalenin ilk kısmında, bir metnin *gerçek, asli, sahih, doğru, objektif* anlamını ortaya koyacak ilkeler hatırlatıldıktan sonra, Fecr suresinin 27. ayetinde geçen “nefs-i mutma'inne” ayetini tahlil edeceğiz. Daha sonra, tasavvufta önemli bir yeri bulunan bu terimin Kur'ân-ı Kerim'de hangi anlamda inzâl edildiğini ve nasıl anlaşılması gerektiğini ortaya koymaya çalışacağız. Böylece, nüzûl sonrası anlayış ve yorumların, müfessirler üzerindeki etkileri hakkında bir fikir edinilmiş olacağını düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, yorum, anlama, bağlam, itmi'nân, nefis, nefis-i mutma'inne

Abstract

A New Approach to the Verse of the *al-Nafs al-Mutma'innah* (النفس المظمنة)

We will analyze the verse of *al-nafs al-mutma'inne* which occurs in the Surah 89/27 of the Qur'ân after we touch first on the principles as to how to understand the real, true, objective, authentic meaning of a text. We will next try to show in what semantic context this term, which has a significant place in Sufism, was revealed and thus how one should understand the verse. In this way, we will be able to have an idea about the effects that the views and commentaries belonging to the post-revelation periods had on the exegetes.

Keywords: Exegesis, commentary, understanding, context, itmi'nân, nafs, al-nafs al-mutma'inne

GİRİŞ

Kur’ân ayetlerinin yorumlandığı klâsik ya da modern bir tefsir incelendiğinde, aynı ayetlere farklı anlamlar verilmiş olduğu görülür. ‘Aynı ifadenin farklı anlamlara gelebileceği’ yaygın bir kabuldür; hatta, Kur’ân’ın zenginlik ve evrenselliğinin göstergesi olarak anlaşılır. Oysa, herhangi bir anlama objesinin, metin ya da ifadenin gerçek veçhesi ile anlaşılmasına yardım eden birtakım ilke ve kurallar vardır. Kur’ân-ı Kerim de bir metin olduğuna göre, onun da bu kurallar çerçevesinde anlaşılması beklenir. Gerçi, anlama ve yorumun objesi –yani Kur’ân– kaynağı itibariyle ilahîdir, ama gerek Peygamber tarafından insanlara iletilmesi gerekse insanlarca algılanması, öğrenilmesi ve yorumlanarak hayata aktarılması beşerîdir, beşere aittir. Ancak Kur’ân-ı Kerim’in, yaş-kuru her şeyi ihtiva ettiği düşünülmemekte, kendisine bu çerçevede yaklaşılmakta,¹ evrensellik adına Kur’ân’a farklı mânalar yüklenilmektedir. Oysa, yaş-kuru ne varsa ihtiva etmek, Kur’ân’ın değil, kendisinden vahyedildiği Levh-i Mahfuz’un –yani Allah’ın mutlak ilminin– özelliğidir. Kur’ân’ın evrenselliği de “vahyedilen (gerçek) anlam tespit edildikten sonra, bu anlamın günümüz gerçeklerine uyarlanması” şeklinde anlaşılmalıdır. Evrensellik, indî/keyfî anlayışları ‘ilahî anlam, ilham ya da işaretler’ gibi sunmak değildir. Kur’ân okuru, okuduğu ayetleri, nüzul çağı yerine kendi çağının gerçekleri doğrultusunda anlarsa, ayetin söylemediği şeyleri ona söylemiş, dolayısıyla da Kur’ân’ı hırpalamış olur. Dolayısıyla biz, ilke olarak “Kur’ân’ın her cümlesinin objektif bir mesaj/iletisi olduğunu ve bu mesajın Hz. Peygamber ve çağdaşlarınca anlaşılabilir mesajdan ibaret olduğu” görüşündeyiz. Son olarak, Kur’ân’ı farklı anlama alanında sufilerin farklı bir yerleri olduğu aşikârdır. Nitekim nefs-i mutma’inne kavramı, günümüzde, tasavvufî bir terim olarak “insan benliğinin en üst mertebelerinden biri” anlamında kullanılmaktadır. Acaba, ilgili ayette de bu anlamda mı kullanılmıştır? İşte, elinizdeki makalede bu tartışılmaktadır. Burada amaç, nefs-i mutma’inne terimine çağlar boyunca yüklenen mânayı tamamen yanlışlamak değildir. Birtakım bulguların Kur’ân kelimeleri ile etiketlenmesi, aslında büyük bir inceliklidir. Bu, aynı zamanda, Kur’ân’ın hayatın odağın-

¹ Örnek olarak bkz. Suat Yıldırım, *Kur’ân-ı Kerim ve Kur’ân İlimlerine Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1989), ss.169-170. Ayrıca, batnî, işarî, havâsçî, şifreci yaklaşımlar.

da yer aldığını gösterir. Dolayısıyla, amacımız ilgili ayetlerin ilk anlamının, onların aracılığıyla iletilen aslı mesajın vuzûha kavuşmasıdır.

Metod olarak, bir Kur'ân pasajı örneğinde 'anlama usulü'ne temas ettikten sonra, nefis-i mutma'inne ayetiyle ilgili yorumları yansıtacak temel verileri sunup kendi görüşümüzü en son belirteceğiz... Metindeki ayet mealleri şahsımıza aittir. Vefat tarihleri hicrîdir.

I. ANLAMA USULÜ²

Kur'ân-ı Kerim, insanoğlu ile buluştuğu günden bu yana lügavî, kelamî, fikhî, işarî, içtimaî, fennî, mevzuî, felsefî, ilhadî, oryantalist vb. çeşitli okumalara tâbi tutulmuştur. Herkes, kendi mezhebi, meşrebi, hatta imanı doğrultusunda, kabiliyetiyle de orantılı olarak aynı ayetlerden farklı mânalar çıkaragelmiştir.³

Ayetler anlaşılırken farklı içtihatların sergilenmesi bir dereceye kadar hoş karşılanabilir. Çünkü nüzul devresinden itibaren, ilk neslin, gerek ayetlerin inişine sebep olan olayları bizzat yaşamaları, gerek Hz. Peygamberin rahle-i tedrisinde öğrenim görmeleri, gerekse hassas dil ve belagat özellikleri sayesinde âşina oldukları sahih Kur'ân anlayışı zamanla farklılaşabilir. İnsanlar şahsî idrak seviyelerine, yaşadıkları dönemlerin farklı maarif derecelerine ve mezhebî/meşrebî önyargılarına göre aynı ifadelerden farklı anlamlar çıkarabilmişlerdir. Yine, 'Bilim'in gelişmesine paralel olarak birtakım 'yeni' mânalar ortaya çıkmıştır.⁴ Ama, bu okumalar/anlamalar Kur'ân'ı Kur'ân olmaktan çıkaracak noktaya gelmemelidir. Bunların, Kur'ân'ın 'söyledikleri' olarak değil de 'çağrıştırdıkları' olarak düşünülmesi, işi belki biraz makuleştirebilir; fakat bunlara yine de Kur'ân'ın kendisi gözüyle bakılamaz.

² Anlam, anlama, doğru anlama, öznel/sübjektif anlam-nesnel/objektif anlam, anlama faaliyetinin kavramsal araçları ve bu çerçevede sağlam bir altyapı oluşturmak için bkz. Dücane Cündioğlu, *Kur'ân'ı Anlamanın Anlamı* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009). Ayrıca, *III. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu, 13-19 Ocak 1997* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), özellikle ss.137-263'teki tebliğ ve müzakereler; Fazlu'r-Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık* (Ankara: Ankara Okulu yayınları, 1998), çev. A. Açıkgenç, ss.51-63 (giriş bölümü); *İslamî Araştırmalar Dergisi* (Ankara: 1996), IX:1-4, ss.119-134; *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sempozyumu* (İstanbul: Bursa KURAV, 2000).

³ Bu tür farklı anlayışlar için, Tefsir tarihine ait kaynakların yanı sıra, Kelâm, Fıkıh ve Tasavvuf literatürüne bakılabilir.

⁴ Bkz. Yıldırım, *Kur'ân İlimlerine Giriş*, ss.202-213; Ömer Çelik, *Tek Kaynak İki İrmak: Kur'ân'dan Teknolojik Yansımalar* (İzmir: Akademi, 2009), ss.97-220 (2. ve 3. bölüm).

Kur'ân tefsirinde söz sahibi olanların dikkatsiz davrandıkları hususların başında, bu realitenin farkında olmamak gelmektedir.

İkinci yanlış ise, nüzul sonrası dönemlerin ürünü olan Kelâm, Tasavvuf ve Fıkıh gibi ilim dallarının 'terim'leştirdiği Kur'ân kelimelerini, yorumcuların, bu bilimlerin etkisi altında anlamalarıdır.⁵ Oysa iyi bir müfessir, inzâl sonrası dönemde terimleşerek anlamı daralan ya da genişleyen lâfız ve ifadeleri, ilgili ayetin inzâl edildiği tabii ortam (çevre/bağlam) çerçevesinde anlayan kişidir. Çünkü Kur'ân'ın gerçek anlamı, yüce Allah'ın, Hz. Muhammed'in –yani belli beşerî şartların çevrelediği bir insanın– idrâkine indirdiğidir. Kur'ân vahiyleri, salt lâfız ya da salt mâna olarak değil, 'lafız+mana' olarak inzâl edilmiştir. Kur'ân'ın sadece Arapça lâfızları değil, anlamları da vahye dayanır. Lâfızlar anlamların giysi ve kalıplarıdır; anlam lâfızdan soyutlanamayacağı gibi, lâfız da anlamdan soyutlanamaz. Lâfızlar, içine doldurulan her anlamı taşıyabiliyormuş gibi gözükebilir; ancak 'ilkın vahyedilen aslı anlam'ın dışında kalan anlamlar ne kadar yüksek, işârî, fennî vs. olursa olsun Kur'ân olmaktan çıkar. Onlar artık Kur'ân değil, kişinin kendi anladıklarıdır; vahyedilen lâfız aynı ise de onunla birlikte vahyedilen ilahî anlam değişmiştir. Sözgelimi *يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً* ayetlerini gördüğümüzde, okuduğumuzda ya da dinlediğimizde, gördüğümüz kalıp ya da işittiğimiz/çıkardığımız ses, –sadece o– inzâl edilmiş değildir. Bu kalıp/ses, taşıdığı anlamla birlikte inzal edilmiştir. O da ilk muhatapların üzerinde uzlaşabildikleri anlamdır. “Bir anlamın ilkin vahyedilen aslı anlamın dışında kalıp kalmadığı nasıl tespit edilecek?” sorusuna ise, “Kur'ân'ın inzâl edildiği döneme giderek; Hz. Peygamber ve çağdaşlarına başvurarak; Kur'ân bütünlüğü⁶ içerisinde anlayarak” şeklinde cevap verilebilir. (a) Bunu mecburen *selbî* bir yaklaşımla anlatmak durumundayız: Bir Kur'ân cümlesine yakıştırılan herhangi bir anlam Hz. Peygamber'e ve çağdaşlarına yabancı ise, Kur'ân'ın inzâl edildiği dönem insanı için bir anlam ifade etmiyorsa, yani ilk muhatapların gerek dünya algıları gerekse bilgi ve idrak kapasiteleri itibarıyla metinden öyle bir anlam çıkartmaları mümkün değilse, o anlam(lar) Kur'ân değildir. “Kur'ân'ın çağrışımı” olabilir, belki “Kur'anî” de olabilir,

⁵ Kur'ân mealleri bu gözle incelendiğinde, mezkûr zaaf net olarak görülür (bkz. Murat Sülün, “Meal-ler Kur'ân Mesajını Toplumla İletmede Ne Kadar Başarılıdır?” *Kur'ân Mealleri Sempozyumu* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), II, ss407-408).

⁶ Geniş bilgi için bkz. Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine* (İstanbul: Şule Yayınları, 1992).

fakat Kur'ân olamaz. (b) Verilen anlamın Kur'ân bütünlüğüne uygun olup olmadığının tespiti de Hz. Peygambere inzal edilen mânaya ulaşmamızı sağlayan bir başka ilkedir.

O halde, ayetleri sadece Tefsir namına değil, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve Hadis gibi ilimler namına da anlamaya çalışan yorumcular, her şeyden önce bu anlamı yakalamaya çalışmalı; ayeti yeni/farklı durumlara uyarlarken bu temelden hareket etmelidir. Yani, önce objektif olarak anlamalı, ondan sonra yeni olay ve olgularla irtibatlandırmalıdır. Evrensel bir nur olarak aydınlatıcılığı Kıyamete kadar sürecek olan Kur'ân, sadece Arapları ilgilendiren tarihsel bir metin olmadığı için, bu irtibatlandırma son derece önemlidir, gereklidir. Ama bu irtibatlandırmada, daima vahyedilen reel anlam 'esas' alınmalıdır. Aksi takdirde, evrenselliği sağlama adına tefsir diye yapılan şey ayakları yere sağlam basmayan hevaî yorumlardan öteye gidemez.

Kur'ân yorumcusu, ele aldığı ayetin boşluğa inzâl edilmediğini, kendisine de indirilmediğini, 610-632 yılları arasında Mekke-Medine çevresinde nâzil olduğunu, Hz. Muhammed aracılığı ile o çağın insanına ulaştırıldığını, ilk muhataplarının Arap toplumu olduğunu dikkate alan; kelime ve cümlelere bu çerçevede anlam yükleyen ve o ayetten –aslî anlamını yok etmeden– günümüz sorunlarına ışık tutacak / çözüm üretecek sonuçlar çıkaran kişidir. Müfessir, 'çok sayıda anlam'ı zenginlik olarak değil, bir tür keşmekeş, anlamsızlık ya da ifade zaafi olarak değerlendirmeli; muhtemel anlamları ciddi bir araştırma ile teke indirmeye çalışmalıdır; ayetin nâzil olduğu ortamda henüz ilgili ilim dallarındaki anlamları ile daralmamış bulunan *salât*, *zekât*, *zulm*, *ittikâ*, *kur'ân*, *feth*, *sûre*, *secde*, *fitne*, *huşû*' gibi kelimeleri öncelikle, kök (lugat) mânaları ile anlamalı ve şer'î mânalarını buna göre belirlemelidir. Müfessir, sözgelimi *salât* lafzını her gördüğünde namaz olarak değil, kök anlamını da düşünerek yerine göre dindarlık, yerine göre namaz, yerine göre de 'Allah'la ve mü'minlerle bağlantı kurma' şeklinde anlayabilmelidir. Örneğin: Mâûn suresinin 4. ayetindeki الْمُصَلِّينَ ifadesini 'namaz kılanlar'; 5. ayetteki عَنْ صَلَاتِهِمْ ifadesini 'namaz'larından; 6. ayetteki يُرَأُونَ ifadesini de riyâ yaparlar şeklinde anlamamalıdır. Çünkü surede söz konusu edilenler; müminler değil, yargılanma günündeki ilahî hesaplaşmayı (الدين) yalanlayan kâfirlerdir. Yani, gerek الْمُصَلِّينَ gerekse عَنْ صَلَاتِهِمْ ifadelerinde, Fıkıhın anladığı mânada İslâm namazından değil –çünkü henüz teşrî edilmemiştir– müşrik dindarlığından bahsedilmektedir. Bilindiği gibi, Müşriklerin de bir dindarlık

algıları vardı; Kâbe hizmetlerinden dolayı Mekke müşriklerinin Araplar nezdinde apayrı bir yeri vardı. Fil olayındaki ‘olağanüstü’ cezalandırmayı Allah’ın bu insanlara özel muamelesi olarak anlıyorlardı.

Bu durumda, Mâûn suresinin şöyle anlaşılması gerektiği ortaya çıkmaktadır:

*Görüyor musun şu yargılanma gününü yalanlayanı?!
Yetimi itip kakan; düşkünü doyurmaya teşvik etmeyen budur işte!
Yazıklar olsun dindarlık iddiasındaki bu tiplere...
ki dindarlığın ne demek olduğundan haberleri yoktur!
(Saçıp savurarak) gösteriş yaparlar (yerinde),
ama en basit bir şeyi bile esirgerler (gerektiğinde)...*

II. NEFS-İ MUTMAINNE

2.1. GENELDE ANLAŞILAN MÂNA

‘İlgili pasajdan genelde anlaşılan mâna’ denince, şüphesiz, akla önce zahiri/normal tefsirler gelir. Ancak bunlara geçmeden önce, şu an daha ziyade Tasavvufî bir terim olarak kullanılan nefs-i mutma’inne ile ilgili belli başlı işari yorumları arz etmek istiyoruz. Bunların ardından kendi tahlilimize geçeceğiz.

2.1.1. İşari Tefsirlerden Örnekler

Tüsterî’ye (ö.283) göre, *يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ* ifadesinde, tabiat nefsinin hayatının kendisine bağlı olduğu ruh nefsine hitap edilmektedir. *الْمُطْمَئِنَّةُ* ise Allah’ın mükâfat ve cezasını tasdik eden nefis olup kendisinden istenen, hem Allah sayesinde Allah’tan razı olarak hem de Allah’la sükûnet bulunduğu için Allah rızasına ermiş olarak ahiret yoluyla Rabbine dönmesidir. Tüsterî sonraki kısmı şöyle açıklar: “O halde, Benim gerçek kullarım olan velîlerimin arasına gir; Cennetime gir. İki tür cennet vardır; biri bizzat Cennet, diğeri hayat ile hayat ve bakâ ile bakâdır ...”⁷

Kuşeyrî (ö.465) *النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ* tamlamasının, “nefs ile mutmain olan ruh” demek olduğunu belirttikten sonra, *nefs-i mutma’innenin*, “marifet sayesinde’ ya da ‘Allah’ı zikrederek’ veya ‘Cennet müjdesiyle’ mutmain olan ruh”

⁷ Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’ân* (Kahire: Matba’atü’s-Sa’âde, 1908), s.184.

yahut “sükûnet bulmuş ruh” olduğunun da söylendiğini belirtmekte ve son iki ayeti “Benim salih kullarımın arasına gir” şeklinde anlamaktadır.⁸

Necmeddîn Dâye'nin⁹ (ö.654) *Te'vilât-ı Necmiyye*'sindeki şu tefsir de nefs-i mutma'inne bağlamında geliştirilen en güzel yorumlardan biridir: “Menzil ve makamları katettikten sonra [bir damlanın deryaya karışarak onda fâni olması misali] Rabbinde fâni olarak O'na dön; yani, hem Allah'a doğru gerçekleştirdiğin seyr u sülûkün [manevî yolculuğun] sonuçlarından razı olarak hem de O'nun giydirdiği bakâ [kâlicilik] giysisiyle O'nun rızasını kazanmış olarak (...) ‘Ben’de ve Benim sıfatlarım ile bakâ bulmuş olan kullarımın arasına gir; kendi zatından ve ‘ben’liğinden fâni olduğun için Benim zat cennetime gir.”¹⁰

Nîsâbü'rî'ye (ö.728) göre, bu ayetlerde, Allah'ın zikri ile ya da –selîm bir nefsin itminan bulacağı– erdemli ahlâk ve sahih akâid ile mutmain olan nefsten; Rabbinin kendisi hakkında hükmedip takdir buyurduğu her şeye razı olarak ve Allah katında *marzî* olarak Rabbine –veya O'nun vereceği sevaba– dönmesi istenmektedir. Çünkü O'ndan başka sahibi yoktur. Her ne kadar henüz teklif yurdunda [yaşamakta] iseler de kâmil nefs sahiplerinin sıfatı budur. Bu sebeptir ki, “O halde, salih kullarım cümlesine gir, Cennetime gir” emirleri bu sıfat üzerine terettüp ettirilmiştir. Cennet, –dünyada– rıza ve teslimiyet makamıdır. Nefs dünya hayatında hakiki kemâlât ve yakînî marifetle bezenmiş olursa, ölüm ve ba's esnasında bu Cennete giriş müjdesine lââyık/ehil olur.¹¹

Kâşânî'de (ö.736) ise ilgili kısmın tefsiri şu şekildedir: “Ey kendisine sekînet nâzil olup yakîn nûru ile nurlanan ve ızdırâbdan (zihnî/manevî çal-kantılardan) Allah'a itminan bulan! Hâl-i rızâda Rabbine rücû et; yani, kemâl sıfatları senin için tamam oldukça bu kemâlde sâkin olma (yerleşme);

⁸ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), III, s.421.

⁹ *Te'vilât-ı Necmiyye* olarak bilinen bu eserin adı *Bahru'l-Hakâik ve'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'an ve's-Seb'i'l-Mesânî* olup Necmeddîn Kübrâ'ya (ö.618) nispet edilmektedir. Zehebî ve Süleyman Ateş, eserin, Necmeddîn Dâye'ye ait olduğu kanaatindedir. Yalnız, her ikisinin de belirttiğine göre, tamamı Dâye'ye ait olmayıp Zâriyât suresinin (51) 17-18. ayetlerinden sonrası ‘Alâ'ü'd-devle es-Simmânî (ö.736) tarafından tamamlanmıştır (bkz. ez-Zehebî, M. Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1989), II, 376 vd.; Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998), s.141-144).

¹⁰ Bkz. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1389), X, 433.

¹¹ Bkz. Nîsâbü'rî, Hakim, *Ğarâ'ibü'l-Kur'an ve Rağâ'ibü'l-Furkân* (Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1962), XXX, 96.

sıfat makamının kemâli olan rıza hâlinden zâta rücû eyle. ‘Allah onlardan razı, onlar da O’ndan razı olmuşlardır’ buyrulduğu veçhile, Allah Tealâ’dan razı olmak da ancak O razı olduktan sonra olabilir. İmdi, tevhd-i zâtî ehlin-den hâs kullarım zümresine dâhil ol ve benim hususi cennetime, zat cennetime dâhil ol.”¹²

2.1.2. Temel Tefsir Kaynakları

Taberî (ö.310) ilgili ayetlerin tefsiri sadedinde üç temel görüşe yer verir:

(a) İlk naklettiği kavle göre, يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ve devamındaki hitaplar, “meleklerin Kıyamet günü Allah dostlarına sarf edecekleri sözler”dir.¹³ Nefs-i mutma’inne de “Allah’ın müminlere yönelik dünyevî-uhrevî vaatleri ile mutmain olup bunları kesin olarak tasdik eden” kişidir. –“Allah’la karşılaşacağına, O’nun huzuruna mutlaka çıkacağına iman eden” şeklinde de bir rivayet vardır ki pek farklı değildir.–

(b) Bir sonraki görüş, bu hitabın ölüm esnasında mümin kişiye tevcih edileceği yönündedir.¹⁴ اِرْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ cümlesinde yüce Allah, meleklerin *ba*’s esnasında müminlere sarf edecekleri sözleri hikâye etmektedir; melekler, nefse (yani, ‘ruh’a) sahibinin cesedine girmesini emrederlerdir. Bu görüş sahiplerine göre, رَبِّ’den maksat ruhun ‘sahib’idir.

(c) Taberî’ye göre en kabule şayan görüş, فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي “Kullarımın içine gir de Cennetime gir” ifadelerinin de gösterdiği üzere, اِرْجِعِي emrinin kıyamet günü ruhların cesetlere girmesi ile ilgili olduğuna dair

¹² Abdürrezzak Kâşânî, *Te’vilât-ı Kâşânîyye* (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1988), çev. Alırıza Doksanyedi, hazırlayan: M. Vehbi Güloğlu, III, ss.259-260. Bu yorum Bursevî’de de –Kâşânî’ye nispet edilerek– geçer (Bkz. *Rûhu’l-Beyân*, X, s.433).

¹³ Ancak bu hitabın bizzat Allah tarafından yapıldığı aşikârdır. Çünkü “**Benim** kullarımın arasına gir, **Benim** Cennetime gir” buyrulmaktadır.

¹⁴ Bağavî’nin (ö.516) naklettiğine göre, Abdullah b. ‘Amr şöyle demiştir: Mümin bir kul vefat ettiğinde, Allah kendisine bir cennet armağanı ile birlikte iki melek gönderir. Kişinin ruhuna hitaben; “Ey nefs-i mutma’inne! Rabbin senden razı olduğu halde, ‘revh’ ve ‘reyhân’a (yani güzel kokulu, son derece rahat bir yere) çık.” denir. O da bir insanın burnuyla koklayabileceği en güzel mis kokusu ile çıkar (yani, bedenden ayrılır). Gökyüzünün dört bir yanındaki melekler, “Yeryüzünden tertemiz bir ruh, hoş/güzel bir esinti ile geldi” derler. Hangi kapıya gelse, açılır; hangi meleğe uğrasa, ona dua eder. Sonunda, Rahman’ın huzuruna getirilir ve secde eder. Sonra Mikâil’e; “Bunu mümin ruhlarının yanına götür” diye emredilir. Sonra, emredilir ve kabri 70 zirâ genişliğinde açılıp genişletilir; etrafa güzel kokular saçılır. Ezberinde Kur’ân’dan bir parça varsa, onun nuru kendisine yeter. (Abdullah b. ‘Amr, devamla, kâfir ruhun ölüm ve sonrasındaki feci durumunu anlatılmaktadır.) Bkz. Bağavî, *Me’âlimu’t-Tenzil* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1992), IV, ss.486-487.

görüştür.¹⁵ فَاذْخُلِي فِي عِبَادِي ifadesine gelince; bir görüşe göre, “Salih kullarımın arasında cennetime gir” anlamında; bir görüşe göre ise, “Benim emri-me/tâatıma gir” anlamındadır.¹⁶

Beyzâvî (ö.791) يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ hitabından önce; “Allah buyurur ki” ya da “kendilerine denir ki” şeklinde bir söz takdir ederek nefes yönelik emirleri bir yere bağladıktan sonra, يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ’yi iki şekilde açıklar: (a) Allah’ın zikri ile mutmain olan nefis; (b) korku ve hüzünden uzak tamamen güvenli bir nefis. Bu itminan ise ya Vâcib li-zâtihî’den [c.c.] dolaydır –yani nefis, sebepler ve müsebbepler zincirinde yüksele yüksele sonunda ‘varlığı zarurî olarak kendinden kaynaklanan’ nihaî varlığa [c.c.] ulaşır; O’nu tanıdığı ve O’nun sayesinde her şeyden müstağnî kalabildiği için mutmain olur– ya da ‘hak’tan dolaydır. Yani, gerçeği yakaladığı için asla şüpheye düşmemektedir.¹⁷

Bursevî (ö.1127), önceki ayetlerde nefs-i emmârenin uğrayacağı bedbahtlık (şakâvet) anlatıldıktan sonra يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ hitabıyla nefs-i mutma’innenin mutluluğunun anlatımına geçildiği kanaatindedir. Ona göre, ارجعي إلى ربك cümlesinde “Rabbinin sana va’dettiği ikram/keramet ve yakınlığa dön” buyrulurken, فَاذْخُلِي فِي عِبَادِي cümlesinde “Bana özgü salih kullarım zümresine gir” denmiş olmaktadır.¹⁸

Elmalılı’nın (ö.1942) ifadeleri ile özetleyecek olursak; فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابتلاه ربه... ayetleri, cehûl ve zalûm olan nefs-i emmârenin cehâlet ve hubbi-

¹⁵ فَاذْخُلِي فِي جَسَدِ عَبْدِي “Kulumun bedenine gir” şeklindeki kiraatler bu anlamı destekler. İlki Übeyy b. Kâ’b ve İbn Abbas’a, ikincisi ise İbn Mes’ûd’a isnat edilen [bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Gavâmi’i t-Tenzil ve ‘Uyûni l-Ekâvil fi Vücûhi t-Te’vil* (Kahire: Dâru’l-Mushaf, tsz.), nşr. M. Mürsî ‘Âmir, VI, s.233] bu iki okuyuş, ayetteki ‘nefs’in ruhtan ibaret olduğu anlayışına dayalı yorumlardan ibarettir; sahih ve mütevatir değildir [Bkz. ‘Abdülfehtah Palovî, *Zübdetü l-İrfân* (İstanbul: Hilal Yayınları, tsz.), s.144]. Buna göre; “Ba’s, nüşûr ve ruhların bedenlere iadesi esnasında kulumun cesedine gir” denmektedir. Aynı emir diğer ruhlara verilmeyecek midir ki bu ayetteki, sadece iyi ruhlarla sınırlandırılabilir? Kaldı ki “ruhun, sahibinden yani bedenden; beden de ruhtan razı olması” şeklinde bir tema Kur’ân’a yabancıdır. Aksine, razî-marzî teması, hemen daima Allah ile kul arasında gerçekleşen bir fiil olarak varit olmuştur [bkz. M. Fuad Abdülbakî, *el-Mu’cemü l-Müfehres li-Elfâzi l-Kur’âni l-Kerim* (Kahire: Dâru’l-Hadis, 2001), رضي الله عنهم ورضوا عنه].

¹⁶ İbn Cerir Taberî, *Câmi’u l-Beyân ‘an Te’vili Âyi l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1978), XXX, ss.121-123.

¹⁷ Beyzâvî, *Envârü t-Tenzil ve Esrârü t-Te’vil* (İstanbul: Matba’a-i ‘Âmir, 1319), VI, s.511. Bu açıklama, aynen değilse de tema olarak Zemahşerî (ö.538) ve Râzî’de de (ö.606) mevcuttur (bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, s.233; Fahreddin Râzî, *Mefâtihu l-Ğayb* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi l-İlmiyye, 1990), XXXI, ss.160-161).

¹⁸ Bursevî, *Rûhu l-Beyân*, X, ss.431-432.

dünya ile zulm ü kibr ve sefâhete ve câh ü mala meyil ve hırs gibi tabîat-ı şehevâniyye ve cismâniyyesini beyan ettiği gibi, sonunda *يومئذ يتذکر الإنسان* [İşte o gün, insanoğlu derin derin düşünür; –ama ne fayda!– Keşke şu asıl hayatım için bir şeyler göndermiş olsaydım!’ der.] ile de kendini levm eden nefs-i levvâme tabîatı ve fakat bu levmin zamanı geçmiş olduğundan dolayı fâidesi olmayıp hükmü ebedî azâb ve vesâkta kalmak olduğu anlatılmakla nefs-i emmâre ve nefs-i levvâme hükümleri gösterilmiş, sonra da vaktiyle hakkı anlayıp o mertebelerden irtikâ etmiş olan nefs-i mutma’innenin hükmü anlatılmıştır.¹⁹

Yukarıdaki açıklamalar, belli başlı hemen bütün tefsirlerde²⁰ yer almaktadır. Buna göre, ilgili ayetlerin muhatabı; mümin, icabetkâr, muvahhit, Allah’ın va’dine inanan, Allah’tan razı, hakiki imanı ve salih amelî sayesinde kıyamet dehşetinden emin, ârif, velî, cennetlik bir kişi ya da ruhtur. Bu yönü ile tasavvuf terminolojisindeki nefsin ulaştığı yüksek manevî mertebelerden biri olan ‘nefs-i mutma’inne’yi hatırlatmaktadır. Oysa, bu terkibe ‘anlama faaliyetinin kavramsal araçları’ çerçevesinde yaklaşıldığında, ayetin nâzil olduğu ortamda bu mânanın hiç de ‘zahir’ olmadığı görülmektedir.

2.2. Bizim Anlayışımız

2.2.1. Ayetlerin Bağlamı

2.2.1.1. Tabîî nüzûl çevresi

Peygamberliğin ilk yıllarında²¹ nâzil olan Fecr suresinin girişinde Âd, Semûd, Mısır, İrem gibi kadîm medeniyetlerin nasıl yok olup gittiğinden bahsedildikten sonra, söz asıl muhataplara, Araplara, getirilir ve akıllarını başlarına devşirmedikleri takdirde, bu toplumlar gibi kaçınılmaz bir son ile karşılaşacakları ihtâr edilir. Allah tarafından kâh nimete gark edilen kâh sıkıntıya sokulan Arapların, Rableri karşısındaki tutum ve davranışları eleştirilip mala karşı ne kadar tamahkâr oldukları üzerinde durulur. Ama bunun

¹⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili (HDKD)* (İstanbul, 1936), VII, s.5817.

²⁰ Zeccâc’ın (ö.311) *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuh*, Maverdî’nin (ö.450) *en-Nüket ve’l-Uyûn*, Bağavî’nin (ö.516) *Me’âlimü’l-Tenzil*, Ebu Hayyan’ın (ö.754) *el-Bahru’l-Muhît*, Ebussuûd Efendi’nin (ö.951) *İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm ilâ Mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm*, Şevkânî’nin (ö.1250) *Fethu’l-Kadîr*, Âlûsî’nin (ö.1270) *Rûhu’l-Me’âni*, Cezairî’nin (ö.1921) *Eyseru’l-Tefâsîr*, Tantâvî’nin (ö.1347) *el-Vasît fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, İbn ‘Âşûr’un (ö.1393) *et-Tahrîr ve’l-Tenvîr* adlı eserlerini bizzat inceledik.

²¹ Bâzergân, Fecr suresini peygamberliğin 2. ve 3. yıllarına yerleştirmiştir (bkz. Mehdi Bâzergân, *Kur’an’ın Nüzul Süreci* çev. Y. Demirkıran-M. M. Feyzullah (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), ss.129-130).

böyle gitmeyeceği, bunların hesabının bir gün mutlaka sorulacağı belirtilir. Ahiretteki yargılanmanın akabinde bu nankörce ve kâfirane amellere Allah'ın vereceği sert cezaya dikkat çekilir ve ayaklarını denk almaları, tapındıkları diğer varlıkları bir tarafa bırakarak gerçek Rablerine/Efendilerine dönmeleri; sadece O'na kulluk etmeleri emredilir.²²

2.2.1.2. İç bağlam [يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ hitabı ile başlayan kısmın öncesi ile irtibatı]

Surenin son kısmını oluşturan يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ve devamındaki emirler, Müşriklerin ahirette uğrayacakları sert azabı konu alan ayetlerden sonra gelmesi hasebiyle, doğal olarak bunların devamı gibi düşünüleceğine, söz, Müşriklerden müminlere getirilmiş gibi algılanmıştır. Buna göre, Cehennemliklerin durumuna temas edildikten sonra, Cennetliklere geçilmiş olmaktadır.²³ Ama, acaba bu ayetlerde müminlerden bahsedildiği kesin midir? Bu aşağıdaki analizler ışığında görülecektir. Burada şunu hatırlatmakla yetinelim: Ayetleri böyle anladığımız takdirde, “Rabbine dön!” ve “Kullarımın arasına gir!” emirleri askıda kalmaktadır.

2.2.2. Kelime Analizleri

Bir metnin doğru anlaşılabilmesi, anahtar kelimelerinin o metnin bütünlüğü içerisinde iyi anlaşılmasına bağlıdır. Bu bakımdan, ayetlerimizdeki

²² Meâlî şu şekildedir: “Şafağa; on geceye; çifte ve teke; geçeceği sıra, geceye yemin ederim ki (böyle giderse siz de aşağıdakiler gibi azâba çarptırılacaksınız!..) Aklını başına devşirecek biri için, yemin etmeye değmez mi bu?! Rabbinin, ne yaptığını bilmiyor musun Âd'lılara? Hiçbir yerde bir benzeri yaratılmamış o sütunlu İrem (bahçelerin)e? Vâdideki kayaları oyan Semûd'lulara? O (dikilitaşları ve piramidleri diken) kazıklı Firavunlara... Onlar ki ülkelerinde iyice azıtmıştı; büyük karışıklıklar çıkarmıştı... Senin Rabbin de azap kamçısını şaklattıkça şaklatmıştı, üzerlerinde!.. Çünkü senin Rabbin sürekli gözetlemekte! Gelelim şu (Arap) insan(in)a: Rableri –sırf denemek maksadıyla– bunlara değer verip kendilerine rahat bir yaşam sunduğunda; ‘Biz (Mekkeliler) e bu değeri Rabbimiz vermiş!’ derler. Ama O, yine denemek maksadıyla ölçüp biçerek verdiğinde, bu sefer de; ‘Rabbimiz bizi hiç önemsemiyor!’ derler. Yoo!.. Aksine, yetime değer vermeyen, sizlersiniz. Sizlersiniz, birbirini düşkünü doyurmaya teşvik etmeyenler; helâl-haram demeden miras yiyenler; mala-mülke karşı aşırı bir sevgi besleyenler. Ama böyle gitmez! Arz peşpeşe sarsılıp paramparça olduğunda; senin Rabbin (hükmetme yetkisine sahip tek hâkim olarak) gelip melekler sıra sıra dizildiğinde; o gün Cehennem de getirilmiş olur. İşte o gün, insanoğlu derin derin düşünür; –ama ne fayda!– ‘Keşke şu asil hayatım için bir şeyler göndermiş olsaydım!’ der. O gün O'nun cezalandırdığı gibi cezalandıramaz hiç kimse! O'nun bağladığı gibi bağlayamaz hiç kimse! Ey itminan sahibi benlik! Sen O'ndan O da senden râzı olacak şekilde Rabbine dön de (“sadece” Bana kulluk eden has) kullarımın arasına gir; (sen de) gir Benim Cennetime.”

²³ Bu, Kur'ân'ın genel üslûbuna uygundur. Kur'ân ‘mesâni/simetrlî’ bir kitap olduğu için, Cehennemden bahsedilen yerde Cennete, Allah'ın rızasından bahsedilen yerin devamında O'nun gazabına geçiş yapılır.

odak kavram ve temaların Kur’ân bütünlüğü içerisinde ele alınması gerekmektedir.

2.2.2.1. Nefs-i Mutma’inne (النفس المطمئنة)

Cürcanî’ye (ö.816) göre nefis-i mutma’inne; kalp nûru ile nurlanması tamamlanıp sonuçta kötü sıfatlarından sıyrılarak güzel ahlâk [*övgüye değer huylar (ahlâk-ı hamîde)*] ile ahlâklanan nefistir.²⁴ Bu nefis, Cenab-ı Hakk’ın tevfiik ve inayetiyle sekînet ve yakîne mazhar olarak ıztıraplardan kurtulur. Bu makamda beşeriyet fena bulup ‘Nûr-i Muhammedî’ zuhûr ettiğinden, nefis hitâb-ı ilâhîye mazhar olur.²⁵

Bu tanımın sağlaması, ilgili kelimelerin ‘kök anlamları analiz edilerek yapılabilir:

(i) Nefs (نفس)

“Bir şeyin nefsi” [ruh, ceset birlikte olmak üzere] onun ta kendisi (‘ayn’ı) demektir.²⁶ Kur’ân’da; kişinin –hatta bir topluluğun²⁷– kendisi (‘zat’ı)²⁸ ve ruh²⁹ anlamlarında kullanılmıştır. “Her nefis ölümü tadacaktır” demekle “Her canlı ölümü tadacaktır” demek sonuçta aynı şeydir. Ruh anlamındaki ‘nefs’in Türkçede ‘soluk’a tekabül eden ‘nefes’le irtibatı aşikârdir; çünkü nefis, nefes sayesinde hayatta kalabilmektedir.³⁰

Cürcanî’ye (ö.816) göre nefis; hayat kuvvesini, iradî hareketi ve hissetmeyi sağlayan latif, buharsı bir cevherdir. Kadîm bilim adamları (hakîm/filozof) bu cevhere, “insan bedenini aydınlatan hayvanî ruh” derlerdi. Ölüm ânında, bu cevherin ışığı bedenin içinden de dışından da kesilir. Uyku sırasında beden zahirinden kesilmekte ise de bîatını aydınlatmaya devam etmektedir. Bundan, uyku ile ölümün aynı cinsten oldukları anlaşılır; sadece, uykuda eksik bir kesinti, ölümden ise tam bir kesinti vardır.³¹

²⁴ Seyyid Şerif el-Cürcanî, *et-Ta’rifât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1988), s.243 (“en-Nefsü’l-Mutma’inne” md.).

²⁵ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994), s.249-250.

²⁶ Bkz. Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “n-f-s-” md.; Fîrûzâbâdî, *Besâ’iru Zevi’t-Temyîz*, “n-f-s” md.

²⁷ Örneği: (فَسَلِّمُوا عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ) (فَأَنْتُمْ أَنْفُسُكُمْ) Haşr 59/19 (فَأَنْتُمْ أَنْفُسُكُمْ) Nur 24/61 (فَسَلِّمُوا عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ)

²⁸ Örn. Bakara 2/235; Al-i İmran 3/30; Maide 5/116.

²⁹ Örn. En’âm 6/93 (أَخْرَجُوا أَنْفُسَكُمْ); Tevbe 9/55 (وَتَزَكَّوْا أَنْفُسَكُمْ).

³⁰ Bkz. el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “n-f-s-” md. Nefs kelimesinin kökeni, Arapçaya hangi dilden geçtiği ve Câhiliye dönemindeki anlamları hk. bkz. Dalkılıç, Mehmet, *İslâm Mezheplerinde Ruh* (İstanbul: İz yayıncılık, 2004), ss.59-60.

³¹ El-Cürcanî, *et-Ta’rifât*, “en-nefs” md.

Elmalılı'nın anlatımıyla; "İnsanın nefsi, 'ben' dediği zat ve hakikati, kendisidir ki kendisine muhtelif şüûnâtı içinde vahdetle bir şüûru, duygusu vardır. Bu itibar ile biri duyan (şâ'ir), biri de duyulan (meş'ûr) olmak üzere iki haysiyyeti hâizdir. Nefsin hakikati bu iki haysiyyetin vahdet ve intibâkı noktasındadır. Bununla beraber uyku, gaflet, baygınlık, ölüm hallerinde olduğu gibi yekdiğerinden ayrılan bu haysiyyetlerden her biri itibariyle dahi mülâhaza olunur da bazan yalnız hassâsiyyet bazan mücerred temyîz ve idrâk ile irâde mebdai olarak kendisiyle gayrisini şüûr ile temyîz veya tevhd eden rûha dahi nefis ıtlâk edilir ki nefis-i hassâse veya shevânîyye, nefis-i derrâke veya nâtika denilmesi bundandır. Bu mânaca nefse lisânımızda 'can' tâbir olunur."³²

Elmalılı'nın dediği gibi, 'nefs'in mertebe, makâm ve hâlleri üzerinde sufilerin geniş açıklamaları vardır. Hatta bütün Tasavvuf *من عرف نفسه فقد عرف ربه* (Nefsini tanıyan Rabbini tanır) düsturu ile nefis üzerinde dolaştığı söylenebilir. Mutasavvıflar, nefsi şu merâtib üzere tasnif ederler: *Nefs-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mutma'inne, nefis-i râziye, nefis-i marziyye, nefis-i mülheme, nefis-i zekiyye*.³³ Bu tabirlerin tamamı Kur'ân ayetlerinden alınmıştır. Ancak Kur'ân'da bu sıralamayı haklı kılacak bir delil bulunmadığı gibi, literatürde bunlara verilen anlamları destekleyecek bir mâna da yoktur. Çünkü: (a) Sıralama, kişinin 'en yüce gaye olan Allah rızası'na erdiğini gösteren râziye ve marziyye³⁴ makamları en sona (zirveye) konulsa belki daha anlamlı olabilirdi. (b) Emâre, Hz. Yusuf'un bir sözünde 'nefsin kötülüğü emredip durması' çerçevesinde geçerken³⁵ levvâme, Kıyamet günü kendini kınayıp duracak olan nefis bağlamında geçer.³⁶ Mutma'inne, bu makalede tartıştığımız husustur. Mülheme, nefsin hem şeytanî hem de rahmanî yönlerinin olduğu; takvaya da fücûra da eğilimli olarak ('aslî günah'tan uzak, nötr bir şekilde) yaratılmış olduğu anlatılırken kullanılır.³⁷ Zekiyye, günahsız bir çocuğun 'ileride işleyeceği kötülükler binaen' katledilmesinin Hz. Musa

³² Elmalılı, *HDKD*, VII, ss.5814-5815. Ayrıca bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXXI, s.161.

³³ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, s.5817. Krş. Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, ss.248-251 [Sıralama; emmâre, levvâme, mülheme, mutma'inne, râziye, marziyye, kâmile/sâfiye (zekiyye) şeklindedir].

³⁴ Fecr 89/28.

³⁵ Yusuf 12/53.

³⁶ Kıyamet 75/2.

³⁷ Şems 91/7-8.

tarafından kınanması bağlamında geçer.³⁸ Bunlardan sadece *mutma'inne*, *levvâme* ve *zekiyye* ‘nefs’e ‘sıfat’ olarak kullanılmıştır; diğerleri nefse dair birer ‘haber’ ve ‘hâl’dir. Sadece *mülheme* aynen (ism-i mef’ûl kalıbında) geçmeyip *أَلْهَمَ* fiilinin mef’ûlü olarak kullanılmıştır.

Kur’ân’da nefis hayra ve şerre eğilimli yaratılmış olmakla birlikte, genelde, şer yanı ağır basan bir yapıdır. Kur’ân’da, nefse hemen daima olumsuz sıfatlar yüklenir ve “ancak onu artanın iflâh olabileceği” belirtilir.³⁹ İşte, *aynı* nefis, gerek Kıyamet günü gerekse ölümle karşı karşıya geldiğinde kendisini kınayıp duracaktır.⁴⁰

Nefs kelimesinin Arap dilindeki, şer’î terminolojideki ve Kur’ân’daki anlamları verildiğine göre, tetkik ettiğimiz ayetlerdeki anlamına geçebiliriz: Bizce, nefis-i *mutma'inne* “itminana ermiş ruh” değil, “itminana ermiş zat”tır; *يا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمَطْمَئِنَّةُ* hitabıyla, ‘ruhlu bedenli’ zatlara yani o an yaşamakta olan *itminan* sahibi kişilere hitap edilmektedir.⁴¹

(ii) İtmi’nân (إِطْمِئِنَان)

Ayetteki *mutmain*, Abdürrezzâk es-San’ânî’ye (ö.211) göre, “Allah’ın söylediklerinden *mutmain*, O’nun dediklerini tasdik eden” anlamındadır.⁴² Fîrûzâbâdî’ye (ö.817) göre ise, “sâkin” demektir. Masdarı, *itmi'nân* ve *tume'nînet* şeklinde gelir. *Tume'nînet* ve *sekînet* birbirini gerektirici iki kelime olmakla birlikte, *tume'nînetin sekîneti* gerektirmesi aksinden daha kuvvetlidir. Ayrıca *tume'nînet*, sekînetten daha geneldir. Farklı dereceleri bulunan *tume'nînet* ‘güvene dayalı bir sükûnet’ olup kendisinde ‘ünsiyetten (‘alışma’dan) kaynaklanan bir rahatlık’ söz konusudur. *Sekînet* ara sıra ortaya çıkan bir şey iken, *tume'nînet* sahibini terk etmemektedir; bu yönüyle adeta *sekînetin* nihaî noktasıdır.⁴³

İtminan, kalp ile birlikte kullanıldığında; “çeşitli soru(n)larla boğuşan çarpıntı hâlindeki bir zihnin bulduğu cevapla sükûnete erip yatışması” de-

³⁸ Kehf 18/74.

³⁹ Bkz. Şems 91/9-10

⁴⁰ Bkz. Kıyamet 75/2, 13-15.

⁴¹ Krş. Elmalılı, *HDKD*, VII, 5814-5815. Elmalılı; “Hâsılı, insanın nefsi, şâ’ir ve meş’ûr her iki haysiyyetle ‘ben’ dediği zat hakikatidir” dedikten sonra, “Yalnız, idrâki haysiyyetiyle rûha da itlâk edilir. Onun için, burada çokları zat mânasına, bazıları da ruh mânasına telâkkî etmişlerdir. Şu halde, nefis-i *mutma'inne*, *itmi'nâna* ermiş zat veya ruh demek olur” demektedir.

⁴² Bkz. Abdürrezzak es-San’ânî, *Tefsîru ‘Abdürrezzâk*, nşr. A. Emin Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1991), II, s.302.

⁴³ Bkz. *Besâ'iru Zevi't-Temyîz*, “t-m-n” md.

mek olmaktadır. (Hz. İbrahim örneği⁴⁴). Allah'ın, bazı ölüm–kalım anlarında müminlere sağladığı cesaret, huzur ve güven de yine 'itminan' olarak ifade edilmiştir.⁴⁵ Ancak bu güzel ve olumlu mâna, itminan kelimesinin kullanıldığı her yerde geçerli değildir. İtminan biraz da Hz. İbrahim örneği sayesinde "imanın sarsılmaz yüksek seviyesi" anlamı ile terimleşmiştir, ama sonuçta bir gönül ve zihin rahatlığıdır. Bu rahatlık ise objektif bir kesinlikten ziyade sübjektif bir kanaatten kaynaklanıyor olabilir; bu açıdan, "gerçeğe tam mutabakat ve objektif kesinlik" ifade eden 'ilm'den farklıdır. İnsan pekala gerçeğe mutabık olmayan, din tarafından benimsenmeyen nesne veya olgular hakkında da böyle bir rahatlığa sahip olabilir; onu sorgulamaksızın benimsemiş olabilir.⁴⁶ İşte, –diğer zaaflarına ek olarak– temel vasıfları umursamazlık ve vurdumduymazlık (غفلة) olan Müşrik toplumu da dinleri ve gidişatları hakkında tam bir itminana sahip idi. Ne de olsa, Fil sahiplerinin saldırısı karşısında Allah'ın özel olarak koruduğu Kâbe'nin mütevellîleri idiler; bu sayede Araplar nezdinde büyük bir ayrıcalığa sahiptiler. Bu ayrıcalığı Kâbe'nin Rabbinden bileceklerine, Kâbe'ye doldurdukları putlardan biliyorlardı. Bu durumda, dinden çıkan, tabii ki Muhammed ve dâva arkadaşları oluyordu (صَبَأًا مُحَمَّدًا). Zaten, onun peşine takılanlar da alt tabakadan eğitimsiz-kültürsüz, fakir, dolayısıyla değersiz insanlar değil miydi? Kur'ân'ın tespitiyle, yeryüzü canlılarının en kötüsü olmalarına⁴⁷ rağmen, kendilerinde müstesna özellikler vehmediyor; insanların haksız yere öldürüldüğü, köleleştirildiği, kız çocuklarının vahşice diri diri gömüldüğü bir ortamda har vurup harman savuruyorlar ve zihin konforlarını bozmadan yaşayıp gidiyorlardı.

Müşriklerin bu durumu, Kur'ân'da *emn, itmi'nân, rıza, gaflet ve nisyân* kelimeleri ile anlatılmıştır.⁴⁸ Bunların en çarpıcı olanı, şüphesiz, **إِنَّ الدِّينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ** ayetidir. Müşriklerin söz konusu gafilâne tutumları; burada itminan, rıza ve gaflet kelimeleri

⁴⁴ Bkz. Bakara 2/260 (اولم تؤمن قال بلى ولكن ليؤمنن قلبى).

⁴⁵ Örneği: Al-i İmran 3/126 (ولتؤمنن قلوبكم به)؛ Nisa 4/103 (فإذا اطمأننتم)؛ Enfal 8/10 (ولتؤمنن به قلوبكم).

⁴⁶ Yahudi ve Hıristiyanlar, dinleri hususunda tam bir itminana sahiptiler; son derece emindirler. Onlara göre, kendilerinden başkası Cennete giremez (bkz. Bakara 2/111).

⁴⁷ Bkz. Enfal 8/22, 55. (Her 2 ayette de kötülüklerinin sebebi bildirilir).

⁴⁸ Örneği: Nahl 16/112; Yunus 10/7; TâHâ 20/126 (كَذَلِكَ أَنْتُمْ آيَاتُنَا فَنَسِيئَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى). Bu tema, Kıyametin yaklaştığını; azabın gelmek üzere olduğunu belirten başka ayetlerde de dile getirilir. Örneği: Enbiya 21/1-3 (İnsanların hesap zamanı yaklaştı, fakat hâla *gaflet içinde yüz çeviriyorlar!* Rableri tarafından ne zaman kendilerine yeni bir mesaj gelse, onu *gönülleri oyunda-oynaşta eğlenerek dinliyorlar.*)

ile anlatılarak şöyle buyrulmuştur: “Bizimle karşılaşacaklarını ummayıp şu iğreti (dünya) hayat(ın)a razı olan, tamamen onunla tatmin olan ve Bizim ayetlerimizden gâfil bulunanlar, işte, –işledikleri günahlar yüzünden– böylelerinin sığınağı Ateş’tir.”⁴⁹

Dinî terminolojide son derece olumlu çağrışımları bulunan rıza ve itminan kelimeleri, ilgili oldukları şey (مُتَعَلِّق) dünya olunca, olumsuz bir anlam kazanmaktadır. Bu olumsuzluğu bir ayette daha görüyoruz. Mekkelilerin genel durumunu temsilî bir anlatımla gözler önüne seren şu ayet de itminanın mutlak bir olumluluk taşımadığını göstermektedir:

Allah; (Mekkelilerin durumunu) huzur ve güven içindeki öyle bir şehir örneği ile anlatmaktadır ki; rızkı kendisine dört bir yandan bol bol gelirken, Allah’ın nimetini nankörce inkâr ettikleri için Allah da -o ustaca yapıp ettiklerinden dolayı- onlara açlık ve korku belasını tattırmıştı! Gerçek şu ki; onlara, kendilerinden bir peygamber gelmiş, fakat onu yalanlamışlardı. Zulmedip dururken azap da kendilerini yakalayivermişti!⁵⁰

Bu ayetlerde, Mekkelilere örnek verilen kentin, dolayısıyla bizzat Mekkelilerin “güven ve huzur içinde” (أَمْنَةً مُطْمَئِنَّةً) oldukları belirtilmiştir ki bu, konumuz açısından son derece önemlidir.⁵¹ Bu, hitabında da yukarıdaki ayetlerde eleştirilen türde bir güven ve itminan duygusu bulunabileceğini göstermektedir. Aslında, bir kent sakini için bunlardan daha gerekli bir şey olamaz. Hem karnı toktur hem de güvenlik içindedir. Kur’ân açısından sorun, bu imkânların şükrünü eda etmemeleri; açlıkla boğuşan yetimlerle, yoksul ve yoksunlarla paylaş(a)mamalarıdır. Bu sebeple de azaba uğramaları an meselesidir. Böyle birine, –tasavvufî mânada– nefsi-i mutma’inne demeyi bırakın, mümin bile denemeyeceği aşikârdır. Aynı şey, nefsi-râziye ve marziyye makamları için de söz konusu edilebilir. Ancak bu kişilerin, Allah’a –sadece O’na– kulluk edenlerin arasına girerek Rablerine yani gerçek efendilerine döndükleri takdirde, onlar Efendilerinden, Efendileri de onlardan razı olacak şekilde cennete girecekleri ifade edildiği için,⁵²

⁴⁹ Yunus 10/7.

⁵⁰ Nahl 16/112-113 (وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ أَمْنَةً مُطْمَئِنَّةً بِأَيْمَانِهَا رِزْقًا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ).

⁵¹ Übeyy b. Kâ'b (ö.30) da söz konusu hitabı; şeklinde okumuştur (Bkz. Zemahşeri, *el-Keşşaf*, VI, s.233).

⁵² Bkz. Ebu Mansur Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, nşr. Fâtıma Yusuf el-Hiyemî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 2004), V, s.456.

terim anlamına yakın bir mâna ortaya çıkmaktadır. Yani, hâlimden memnun itminan sahibi benlik, ayet inzal edildiği sırada tasavvufî anlamıyla ne nefs-i mutma'inne ne nefs-i râziye ne de nefs-i marziyyedir; ama istenen dönüşü gerçekleştirdiğinde, zamanla olabilecektir.

2.2.2.2. Rabbe rücû' (ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ)

Burada iki kelime olmakla birlikte, aralarındaki alâkadan dolayı beraber mütalaa edilecek ve *Rab* kelimesi ayrıca '*abd* (عبد) ile birlikte aşağıda tekrar ele alınacaktır.

Rücû' "dönmek" anlamındadır: "Rabbine dön" buyrulmaktadır. Ancak gerek bu dönüş gerekse Rab kelimeleri üzerinde yeterince durulmamakta; adeta, insana Allah'ın yanına gitmesi emrediliyormuş gibi bir mâna anlaşıl-maktadır. Sözgelimi Beyzâvî (ö.791) mezkûr emri; "O'nun ölüm emrine ya da belirlediği ölüm ânına dön" şeklinde anlayarak bu açıklamanın, 'Ruhlar, bedenlerden evvel kuds âleminde mevcut idi' diyen kişinin sözlerini çağırış-tırdığını belirtir. Üçüncü bir seçenek olarak da "veya yeniden dirilerek [Rab-bine dön]" der.⁵³

Elmalılı ise Rabbe rücû emrini açıklarken şöyle der:

(...) Duyan insan ile duyulan insan arasında hâil girebildiği, yani insanın şuûru ile meş'ûru her zaman muntabık olmayıp ayrılabilirdiği meczûm ve muhakkaktır. Demek ki, insanın nefsinde ıttibâkı, cihet-i vahdeti kendisinde değil, kendisinin fevkında bir hakîkattir ki o, insanın ve her şeyin Rabbi olan Allah Teâlâ'dır. وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ [Enfal 8/24] buyrulduğu üzere, Allah Teâlâ kişi ile kalbinin arasında hâil olur ve onun için, insanlar hep O'na haş olunur; O'na toplanır. قَلْبِ الرُّوحِ مِنْ اللَّهِ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى [Zümer 39/42] buyruldu-ğu üzere, insanın ruhu, şuûru kendinden ayrıldığı ölüm ve uyku sırasında nefisleri kab-zeden Allah'tır. Onun için, insan kendinden geçtiği zaman, kendini kendinde duymaz olmakla yok olup gitmiş değil, rûhu ve bütün hakîkati ile dönüp Allah'a rücû' etmiştir. O vakit artık insan kendisini kendinde değil, ancak Rabbinin huzurundaki bütün hakîkatiyle duyacak, ona göre ya muazzeb veya râziyeten marziyye hoşnut olacaktır. Ar-tık ebedî ve nâmütenâhî olan bu azâb veya hoşnutluğa nazaran, şüphe yok ki birkaç gün-lük dünya azâb ve lezzetleri hiçtir.⁵⁴

⁵³ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil*, VI, s.512.

⁵⁴ Elmalılı, *HDKD*, VII, ss.5814-5815.

Bu ve benzeri görüşlerin, “Kur’ân’ın ilk muhatapları, ayeti böyle anlamış olabilirler mi?” sorusu ışığında değerlendirilmesi gerekir: (a) Öncelikle; Kur’ân’da “Allah’a dönüş” teması genelde dünyadakilere yöneliktir;⁵⁵ insanlar ölerек Allah’a dönmüş olacaktırlar. “Ey nefis-i mutma’inne!” diye hitap edilen kişi, şayet Cennetlikse, her ikisi de zaten gerçekleşmiş bulunduğundan, –çünkü hem ölmüş, hem de Rab olarak sadece Allah’ı benimsediği için Cenneti hak etmiş olmak hasebiyle– emir havada kalmış olacaktır. O halde, dördüncü bir vecih olarak; bu emirlerin dünyadakilere yönelik olabileceği de düşünülmelidir. (b) İkinci olarak; burada Allah’ın ‘Rab’ (efendi/sahip), insanın ise ‘abd’ (kul/köle) olarak nitelendirilmiş olduğu pek dikkat çekmemiş gibidir.

2.2.2.3. Rab – ‘Abd (إلى ربك / في عبادي)

Kur’ân’da Allah-insan ilişkilerinin genelde Rab-’abd (efendi-köle) sembolü ile anlatıldığı malumdur; çünkü muhatapların zihin formatları bunu gerektirmektedir. Ele aldığımız surede de kâfirlerin Allah’tan gördükleri ve görecekleri azap ile kölelerin dünyada efendilerinden yedikleri kötek arasında paralellik kurulmuştur:

“Senin Rabbin de azap kamçısını şaklattıkça şaklatmıştı üzerlerinde!” (Fecr 89/13)

“O gün O’nun cezalandırdığı gibi cezalandıramaz hiç kimse!” (Fecr 89/25)

“O’nun bağladığı gibi bağlayamaz hiç kimse!..” (Fecr 89/26)

Kur’ân, Müşrik benliğini Kıyamet günü uğrayacağı bu azaba karşı uyardıktan sonra, bu benliği yani hâlen yaşamakta olan insanları muhatap almaya devam ederek ondan Rabbine dönmesini istemektedir. “Rabbine dön” emri, Rabbinde olmayan bir kişiye verilebilir; ilgili kişi Rabbine dönük olsaydı, O’na dönmesinin istenmesi abes olurdu. Muhataptan, Rabbine dönmesi istenmektedir; çünkü gerçek efendisi dururken O’na nankörlük etmekte; başka birtakım sanal efendilere kul/köle olmaktadır. Nitekim Elmalılı, “Sözün geli-

⁵⁵ Bkz. راجعون : Bakara 2/46, 156; Enbiya 21/93; Mü’minûn 23/60. تُرْجَعُونَ : Bakara 2/245, 281; Yunus 10/56; Hûd 11/34; Enbiya 21/35; Mü’minûn 21/115; Kasas 28/70, 88; Ankebut 29/17, 57; Rum 30/31; Secde 32/11; YaSin 36/22, 83; Zümer 39/44; Fussilet 41/21; Zuhruf 43/85; Câsiye 45/15. Nitekim Maverdî (ö.450), “Rabbine dön” emrinin dünyada, “Kullarımın arasına gir ...” emrinin ise ahirette verileceğini söylemek durumunda kalmıştır [Bkz. *en-Nüket ve l-’Uyûn*, nşr. es-Seyyid b. ‘Abdülmaksûd (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, tsz), VI, s.272].

şi bu hitâbın da o gün olacağını anlatıyor” demesine rağmen, bu emirlerin el'ân hayatta bulunan kişilere yönelik olma ihtimâlini daha güçlü bulmuştur.⁵⁶ (Ancak, geleneksel bakışın etkisinden o da kurtulabilmiş değildir.)

“Benim kullarım” (عبادي) ifadesinde bu anlam daha da belirgindir. Çünkü “Rabbine dön de Benim kullarımın arasına gir” ifadesi ile muhatap, gerçek efendisinin hâlis kulları arasına girmeye çağrılmaktadır. Aslında, herkes O'nun kulu olmakla birlikte, burada, bu gerçeğin farkında olarak kulluğunu sadece O'na sunan has kullar kastedilmektedir.

III. NEFS-İ MUTMAİNNE İLE İLGİLİ RİVAYETLER

Tefsir kaynaklarında, bu hitabın Hz. Ebu Bekr,⁵⁷ Hz. Osman vb. sahabelerle ilişkilendirildiği görülmektedir: İbn Kesir'deki ilk rivayete göre; يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً hitabı nazil olduğunda, Hz. Ebu Bekr, “Ya Resûlâllah! Ne kadar güzel!” demiş; Hz. Peygamber de “Bu sana söylenecek ey Ebu Bekr!” buyurmuştur.⁵⁸ Oysa Taberî –ki İbn Kesir'deki ikinci rivayet de böyledir– bunu şöyle veriyor: Hz. Peygamber'in yanında يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً ayetleri okununca, Hz. Ebu Bekr;

⁵⁶ “Bütün bu tafsilât söylendiği gibi, âyet mâkabli karfinesi ile يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ (Allah der ki; ey nefsi-i mutma'inne!) mealinde kavil takdiriyle ihbâr mânasında olduğuna göredir ki cumhûrun muhtâr budur. Buna göre, bu hitâbın ve emirlerin teşri'i değil, tekvinî olması iktizâ eder. Halbuki ihbârât-ı sâbıkadan sonra sûrenin hâtimesi olmak üzere bu hitâbın taraf-ı ilâhîden teşri'i sûrette doğrudan doğru inşa'î bir hitâb olması da pek melhûzdur. Ve atıfsız olarak fasl ile irâd edilmesi de yalnız mâkabline mübâyenetinden dolayı değil, bunun nüfûs-i mutma'inne tarafından re'sen ve bilhassa istimâ'î maksûd olduğuna tenbih için olur. Bundan dolayı, bir kısım müfessirin de bunun nefsi-i mutma'inneye dünyada da her zaman için hitâb olduğuna kâil olmuştur. Bu bize daha vâzih ve daha fâideli görülmektedir. Bu sûrette rücû' ile emir rücû-'ı iradî olarak her işte ve bütün umûrunda râziye olmak kaydıyla Allah Teâlâ'ya ve emr ü takdirine rücû' ile emirdir. Gerçi, verilen tafsilâta göre, nefsi-i mutma'inne mefhumunda bu rücû' dâhil ise de serrâ ve zarrâda kazâ ve kadere hüsn-i rızâ ve bu sûretle bu imtihan ve ibtilâ âleminin müşkilâtını iktihâm nefsi-i emmâre ve nefsi-i levvâme tabiatına muvâfık olmadığı gibi, nefsi-i mutma'inne tabiatı için dahî kolay olmayıp bu mertebe nefsi-i mutma'innenin kemâl-i mertebesi olan nefsi-i râziye hasleti olduğu ve ‘ındallâh marzî olmak da buna mütevakkıf bulunduğu cihetle râziye marziyye kayıtları ile tasrihan emr olunmuştur. Bu surette fâ, sebebiyye olarak فادخلي في عبادي (Kullarımın arasına gir) dünyada rızâullâha muvâfık a'mâl-i sâlihâyı çoğaltarak üzerlerinde şeytanın sultası olmayan hâlis muhlis ‘ibâdullâh zümresine dahil olmağa çalışarak dünyada ve âhirette o zümreye dâhil olmak, وادخلي جنتي de âhirette onlarla beraber Cennete dâhil olmak ile emir olmuş ve bu veçhile mutma'innenin yine bâlâda beyan olunan vücûh ile âhiretteki hüsn-i âkıbeti dahi bir netice olmak üzere iş'âr edilmiş olur.” (Elmalılı, *HDKD*, VII, 5820-5821).

⁵⁷ Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXX, s.122; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru l-Hyâ'i't-Türâsî'l-Arabî, 1995), XX, s.58.

⁵⁸ Bkz. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1987), IV, s.510.

“Gerçekten çok güzel!” demiş; Hz. Peygamber de “Melek bunu sana ölürken söyleyecek ey Ebu Bekr!” buyurmuştur.

Dikkat edilirse, ‘Ayet nazil olduğunda’ demek başkadır, ‘Ayet okunduğunda’ demek başkadır. Söz konusu diyalog nüzul esnasında gerçekleşmişse, bu, ilgili hitabı Ebu Bekr ile sınırlandırır. Ama daha sonra, bir vesile ile okunurken gerçekleşmişse, ‘Sen de bu hitaba nail olacaksın’ şeklinde dolaylı bir irtibatlandırma söz konusu olur ki doğrusu da budur. Nitekim bu ayetlerin Hz. Hamza ile ilgili olarak; Rûme kuyusunu satın alıp vakfederek Müslümanları susuzluktan kurtaran Hz. Osman’la ilgili olarak; ayrıca, Uhud savaşı akabinde cereyan eden elîm Recî’ vakası çerçevesinde “Mekkelilerin asarak idam edip yüzünü Medine’ye doğru çevirdikleri, fakat Allah’ın tekrar kıbleye döndürdüğü” Hubeyb b. ‘Adî (ö.4) ile ilgili olarak nazil olduğu da rivayet edilmiştir.⁵⁹

Ayet, –ilkın ve direkt olarak– bu sayılanlardan hiçbirini hakkında inzâl edilmiş olamaz. İlk Mekkî dönemde inzâl edilen bir ayet, Medine döneminde yaşanan birtakım olaylar ve kahramanları ile ancak dolaylı yoldan ilişkilendirilebilir. Bu hususta meramımızı anlatmaya yarayacak en bariz ilişkilendirme ise şüphesiz İbn Abbas (ö.68) ile ilgili olanıdır. Sa’îd b. Cübeyr’den (ö.104) rivayet edildiğine göre, İbn Abbas Tâîf’te vefat ettiğinde, defîn hazırlıkları yapılırken misli görülmemiş bir kuş gelip İbn Abbas’ın naaşına (cesedine) girmiş; bir daha da oradan çıktığını gören olmamış. Naaş toprağa verilirken de kabir toprağından يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَةً hitabı işitilmiş, fakat sesin nereden geldiğini anlayamamışlar.⁶⁰

Bu rivayetten, ilgili ayetlerin İbn Abbas hakkında nazil olduğu anlamının çıkmayacağı aşikârdır. Çünkü Hz. Peygamber vefat ettiğinde –yani Kur’ân vahyi sona erdiğinde– bu zat daha küçük bir çocuktur. Sadece, İbn Abbas da bu ayetin kapsamına alınmakta; buradaki müjde ile o da ilişkilendirilmektedir ki bu, “ayetlerin nüzûlünü olaylarla ilişkilendiren sebep-i nüzul sıygaları”nda, serbest bir yöntem izlendiğini gösteren güzel bir örnektir. Bir ayetin nâzil olduğu sebep (ortam, kişi ve olay) aşikâr olduğu halde, ayet başka bir olayla da ilgiliyse; ona dair de bir yönü varsa, Ashâb ve Tâbiîn, bu

⁵⁹ Bkz. Kurtubî, *a.g.e.*, XX, s.58. Ayrıca, Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, VI, 273.

⁶⁰ Bkz. Bağavî, *Me’âlimü't-Tenzil*, IV, s.487; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, s.58; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’ân*, IV, s.511.

ayeti o olay hakkında da nâzil olmuş sayabilmektedir.⁶¹ Bir ayet bir kere inzâl edileceğine göre,⁶² bu tip sebab-i nüzûl sıygaları ile kastedilen, aslında, sonraki vakaların da o ayetin çerçevesine girdiğidir. Böylece, ayetin kapsamı genişletilmiş, hükmü genellenmiş olmaktadır. Bu bir bakıma gereklidir de. Zira sebeplerin özel olması hükümlerin genel olmasını engellemez. Aksi takdirde, ayet o olaya hasredilmiş ve Kur'ân tarihselleştirilmiş olurdu. Ama Kur'ân'ı evrenselleştirme adına Kur'ân'ın gerçek anlamını, dünyevî boyutunu görmezden gelmek, Kur'ân mânalarını başkalaştırıp örseleyeceği gibi, Kur'ân'ı bir ahiret kitabına dönüştürme riskini de taşımaktadır.

Değerlendirmeye geçmeden evvel belirtelim ki; tefsirler, 'itminan'ın olumsuz anlamda olduğu yönündeki görüşümüzü destekleyen yorumlardan hâlî değildir. Sözcülemi Matürîdî (ö.333) 'mutma'inne'yi; "Allah'ın birliği, emirleri-yasakları, vaat ve tehditleri hakkında şüpheye düşmeyen, bunlarla ilgili olarak zihni tamamen duru olan" şeklinde açıklamakla birlikte, bunun dünyevî konularla ilgili olabileceğini belirtmiştir. Bu durumda, *ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً* ifadesi, "Allah'ın vaat ve tehditlerinden razı olarak Rabbinin sana emrettiği şeye dön" anlamına gelir. Böylece, nefis, dünyadaki çalışıp didinmesine karşılık Allah'ın ahirette vereceğini va'dettiği şeylerden 'razı' ve Allah katında *marzî* (makbul) olmuş olur. Devamındaki iki hitap ise, "Benim salih kullarımın arasına gir; sayesinde Cennetin hak edileceği amelere gir[iş]" anlamındadır. Matürîdî, ikinci olarak; bu hitabın ahirette de olabileceğini belirttikten sonra, *قِيلَ* "denir ki" sıygası ile iki mâna daha zikreder: (a) Ey dünyaya dalan nefis! Dön de Ahireti iste; Allah'ın, orada velîlerine hazırladığı şeyleri iste. (b) Ey mutmain nefis! Allah'a itaate dön; çünkü bunu yaptığında, Allah senden razı olacak; sen de O'nun sana verdiği sevap ve mükâfattan razı olacaksın.⁶³ Matürîdî'nin temrîz sıygası ile naklettiği bu

⁶¹ Bkz. Dihlevî, Şah Veliyullah, *el-Fevzül'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, çev. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: 1980), ss.49-50. Dihlevî devamla şöyle diyor: "Muhaddisler, Kur'ân ayetlerinin sonunda hakikatte nüzûl sebebi kısmından olmayan birçok şeyler zikrederler. Meselâ, Sahabilerin kendi aralarında yaptıkları münazaralarda bir ayeti şahit getirmeleri yahut bir ayeti misal getirip beyan eylemeleri, yahut Peygamberin kendi şerefli kelâmında şahit getirmek için bir ayeti okuması, yahut maksadın aslında ayete uygun olan bir hadis rivayeti, yahut nüzûl yerinin ta'yini, yahut *ihâm* (belirsiz kılma) yoluyla zikredilmişlerin isimlerini ta'yin etme, yahut Kur'ân'a mensup bir kelime telâffuz etmek yoluyla bir hadis rivayeti, yahut Kur'ân'dan birtakım sure ve ayetlerin fazileti, yahut Peygamberin Kur'ân emirlerinden herhangi bir emre uyup bağlanması ve buna benzer şeyler. Hakikatte bunlardan hiçbirisi nüzûl sebeplerinden değildir. Ve müfessirin bu şeyleri ihâta etmesi de şart olmaz."

⁶² Çünkü söz konusu ayet ilk inzâl ile ilâhî gayb alanından inip insan idraki ile bulunmuştur.

⁶³ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, s.456.

görüşü, Mâverdî (ö.450), altıncı görüş olarak; bazı işarî yorumculara (*ashâbu'l-havâtur*) nispet etmiş;⁶⁴ Bağavî (ö.516) ise ayet tefsirinin sonunda, yine işarî bir yorum olarak vermiştir.⁶⁵

Ancak ‘dünyayı terk edip ahirete yönelme’ anlayışını öne çıkaran bu görüşlerle bizim muradımız aynı değildir. ‘İtminan’ın olumsuz anlamında ve muhatapların dünyaya daldıkları konusunda hemfikir isek de biz, ayetin, dünyayı terk edip ahirete yönelmeyi değil, gaflet ve şirki terk edip tevhide yönelmeyi emrettiğini söylüyoruz. Tefsirlerde, bu hitabın nefse ölümlük mi, diriltilirken mi, yoksa yaşarken mi yapıldığı hususu netleştirilebilmiş değildir. Biz, söz konusu hitabın yaşayan insanlara yönelik olduğu kanaatindeyiz. Kur’ân’ın hiçbir yerinde, ‘ruh’ bizzat muhatap alınmış değildir.⁶⁶ *Rücû* ile talep edilen de “Allah’a; gerçek Rabb’e dönüş yapmak”tır. Kur’ân’ın makâsıdırna (*tevhit*) ve genel çerçevesine uygun olan da –*tevbe*, *iyâb* ve *inâbe* kavramları ile de anlatılan– işbu anlamdır.

IV. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Fecr suresinin 27. ayetinde geçen *النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ* tabiri anlaşılırken, itminan lâfzının olumlu anlamının etkisi altında kalındığı; tasavvufî eserlerde bu tamlamaya verilen anlamların da ilgili pasajın mânasını etkilediği anlaşılıyor.

Nüzûl sonrası dönemde Kur’ân’dan bağımsız olarak üretilen birtakım anlamların, Kur’ân’da geçen kelimelerle etiketlenmiş olması takdire şâyandır. Ama bu anlamlar, Kur’ân kelimelerinin gerçek/aslı/objektif anlamlarıymış gibi düşünülmemelidir. İşte, makalenin konusunu oluşturan *nefs-i mutma’innede* de benzer bir gelişme yaşanmış olduğu anlaşılıyor: İlgili ayetler; nemelâzımcı, vurdumduymaz, bencil bir hayat sürdüren kişileri gerçek Rableri Allah’a halis kul olmaya davet ediyor. Ama ayetin nüzûlünden sonra geliştirilen anlamlar, –gerçek ifade/mesaj tamamen devre dışı bırakılarak– ayetin çerçevesine alınmış bulunuyor. Tabî, burada tekdüze bir anlam üretilmiş değildir; farklı tevcihler söz konusudur: *يا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ* hitabının “ölüm esnasında ‘mümin’e yönelileceği”nden “ba’s esnasında ruha yönelik

⁶⁴ Bkz. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, VI, s.272.

⁶⁵ Bkz. Bağavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, IV, s.487.

⁶⁶ Ya peygamberlere, ya insanlara (insân/nâs, mele', azîz vb.), ya müminlere ya kâfirlere ya da kitap ehline hitap edilmiştir ki, bunlarda “ruhlu cesetli, canlı” mülâhazası vardır.

olacağına ve ruha ‘cesede gir’ emrinin verileceği”ne varıncaya kadar çeşitli anlamlar. Ancak hepsi de; bu nefsin iyi, sâlih, sağlam imanlı, mümin, velî; kısaca, Cennetlik olduğu noktasında birleşmektedir.

Kur’ân yorumcusuna düşen, öncelikle, ayetin ne dediğini yani gerçek anlamını tespit etmektir; onu yorumlamak, kapsamını genişletmek, yeni durumlara uyarlamak sonraki iştir. Biz de bunu yapmaya çalıştık. İddiamıza göre ilgili pasajda vurgulanan, gaflet ve şirkin terk edilerek tevhide –bir başka deyişle; sahte ilâhlar terk edilerek gerçek Rabb’e– dönülmesinden başka bir şey değildir. Ayette sözü edilen nefis, içinde bulunduğu durumdan tamamen memnun, etraftaki iğrençlik ve kötülüklerin kendisini hiç ilgilendirmedeği olumsuz, putperest bir kişiliktir.

İlgili pasaj böyle anlaşılmadığı takdirde, surenin başından o kısmına kadar kötü kişiliklerden bahsedilip uyarılar sıralanırken, nasıl olup da birdenbire böylesine güzel bir kişiliğe geçildiği anlaşılamayacak; zaten Rabbine dönmüş, O’nun has kulları arasına girmiş bir zata hâla neden “Rabbine dön, kullarımın arasına gir” dendiği hususu muallâkta kalacaktır. Oysa, surenin sonu başı ile tam bir uyum içindedir. Sadece, tabî bağlamından koparıldığından, farklı bir kişilikten bahsedilmeye başlanmış gibi bir algı ortaya çıkmıştır.

Sufilerin ‘nefs’in diğer mertebeleri için kullandıkları *emmâre*, *levvâme*, *mülheme* ve *zekiyye* tabirlerinin Kur’ân’da geçtiği ayetlerde yanlış anlaşılması çok zordur. Sorun, asıl, *nefs-i mutma'inne* tabirinin anlaşılmasında yaşanmaktadır ki, bu da *itminan* kelimesinin “imanın bir üst ve sağlam mertebesi” anlamıyla Müslüman zihninde son derece olumlu çağrışımlar yapması sebebiyledir. Oysa *itminan* kelimesi, aslında, “doğru-yanlış, hak-bâtıl herhangi bir hususta zihnin durulması” anlamına gelir. Kur’ân’da “içinde bulunduğu durumu, sürdürdüğü hayatı, sahip olduğu kanaati hiç sorgulamadan tam bir zihin konforu ve gönül huzuru içinde yaşayıp gitme” anlamında da kullanılmıştır. O halde, analiz ettiğimiz pasajdaki *itminan* ile anlatılan husus, Müşriklerin, toplumlarının kötü gidişatı karşısındaki gafletleri, umursamazlık, vurdumduymazlık, nemelâzımcılık ve ilgisizlikleridir.

Ayet bu şekilde anlaşıldıktan sonra, mesajı bugüne daha sahih bir şekilde taşınabilir: Gerek beşerî ilişkilerde gerekse Allah-insan ilişkilerinde işlerin yolunda gitmediği, hakkın değil gücün hakim olduğu, en temel hak ve

hürriyetler alanında dahi ciddi ihlâllerin yaşandığı günümüz dünyasında, zihin konforunu bozmadan; gönül huzuru (itminan) içinde yaşayabilen duyarsız kişilerin Rablerine dönmeleri gerekmektedir. Bunu yaparken, şüphesiz, ehem-mühim hiyerarşisine dikkat etmeleri; öncelikleri iyi belirlemeleri, ‘Hakka saygı-halka sevgi’yi ilke edinmeleri gerekecektir.